

واکاوی محل برگزاری مجالس امالی شیخ صدوق

محمد نویدفر^۱
لیلا نجفیان رضوی^۲
محمود مهدوی دامغانی^۳

چکیده: با توجه به جایگاه ممتاز شیخ صدوق در میان فقها و محدثان متقدم شیعه، تاکنون پژوهش‌های بسیاری درباره ابعاد گوناگون حیات و فعالیت‌های وی انجام شده، اما هنوز برخی از وجوه زندگی صدوق در ابهام باقی مانده است. ابهاماتی که به نظر می‌رسد با رفع آنها بتوان تحلیل دقیق‌تری از دوره حیات این عالم شیعی و اثرات آن بر تاریخ و فرهنگ شیعه در عصر وی ارائه داد. از جمله مواردی که با این رویکرد می‌توان به بررسی آن پرداخت، مسئله شناسایی محل دقیق برقراری مجالس املاء شیخ صدوق است. امری که از توجه به تعارض آرای پژوهشگران با یکدیگر در این زمینه و نیز تعارض این نظرات با داده‌های موجود در متن کتاب امالی حاصل شده است.

برای پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش، درباره محل برگزاری مجالس املاء شیخ صدوق، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. توجه به داده‌های موجود در متن کتاب امالی، ساختار و محتوای این اثر، شرایط زمان املائی آن و سایر مستندات موجود، در نهایت این فرضیه را مورد تأیید قرار داد که تمامی مجالس امالی شیخ صدوق از ابتدا در نیشابور برقرار شده و فقط چند مجلس مشخص او در طوس بوده است.

واژه‌های کلیدی: شیخ صدوق، امالی، نیشابور، طوس، ری، قرن چهارم هجری

۱ کارشناس ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه فردوسی مشهد mnavidfar@gmail.com

۲ استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسؤول) najafian@um.ac.ir

۳ پژوهشگر تاریخ اسلام

تاریخ تأیید: ۹۷/۱۱/۱۸

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۲۰

An Analysis of the Place of Formation of Review Sheikh Sadouq's *Amali*

Mohammad Navidfar¹

Leila Najafian Razavi²

Mahmoud Mahdavi Damghani³

Abstract: Considering the privileged position of Sheikh Saduq among the earlier Shi'ite jurists and scholars, so far, much research has been done on various aspects of his life and activities. However, some aspects of Saduq's life still remain unclear. Resolving such ambiguities can present a more accurate analysis of the life of this Shi'ite scholar and its effects on Shi'ite history and culture in his era. One of the issues that can be explored using this approach is the problem of identifying the exact location of Sheikh Saduq's *Majales*. This has been achieved by considering the conflicting views of the researchers in this field as well as the conflicting views with the data contained in the text of *Amali*. In order to answer the main question of this research, a descriptive-analytical method was used. Considering the data contained in the text of the book, the structure and its content, the terms of writing and other available documentations, finally the hypothesis is confirmed that all of the Sheikh Saduq's *Majales* were initially held in Neyshabur and only a few its constituent assembly were in Tus.

Keywords: Sheikh Sadouq, *Amali*, Neishabur, Rey, Qom, Fourth Century A.H.

---

1 Master of Shiite History, Ferdowsi University of Mashhad mnavidfar@gmail.com

2 Assistant Professor, Department of History, Ferdowsi University of Mashhad (Corresponding Author), najafian@um.ac.ir

3 Research on the History of Islam

مقدمه

به دلیل اهمیت شخصیت شیخ صدوق و جایگاه ویژه وی در گفتمان تشیع، پژوهش‌های بسیاری حول آثار و اندیشه‌های او صورت گرفته است. با این حال حوزه‌هایی نیز وجود دارند که همچنان از دید پژوهشگران مغفول مانده و مطالعه‌ای جدی درباره آنها انجام نشده است. زمان و مکان تدوین بیشتر آثار صدوق، از جمله این موارد است. در این میان، مشخص شدن مکان تدوین برخی از کتب او از اهمیت بیشتری برخوردار است. کتاب *امالی* یا *عرض المجالس* او از این منظر قابل توجه است؛ زیرا این اثر به صورت املاء در مجالس عمومی و ضمن ارتباط مستقیم شیخ با جامعه مخاطب نگاشته شده و سپس گردآوری شده است. در واقع، با روشن شدن مکان جمع‌آوری این اثر، از یک سو می‌توان به دغدغه‌های علمای امامی در آغاز غیبت کبری، ضمن حضور در مناطق مختلف جهان اسلام پی برد و از سوی دیگر مطالبات، تشکیکات و یا پرسش‌های شیعیان در این بازه زمانی مشخص شود. البته با توجه به عمومی بودن مجالس صدوق، حذف برخی مقولات و تأکید بر موضوعاتی خاص، فضای نقل روایات و تدابیر علما برای حفظ انسجام درون‌گروهی شیعیان و همچنین تعاملات آنها با اصحاب سایر افکار را نیز روشن می‌سازد.

با توجه به اهمیت این موضوع و تأمل در پژوهش‌های مختلفی که تاکنون به گونه‌ای به کتاب *امالی* و یا مجالس حدیث شیخ صدوق اشاره داشته‌اند، درمی‌یابیم که اختلاف نظرهای بسیاری درباره محل برقراری مجالس املاء و گردآوری این کتاب وجود دارد و گاه به دلیل ابهامات موجود، به سرعت از این مسئله عبور شده است. البته گاهی نیز با نظرهایی روبه‌رو می‌شویم که علاوه بر عدم قطعیت، به وضوح با داده‌های صریح ارائه شده در کتاب *امالی* در تعارض قرار دارند. به نظر می‌رسد فقدان پژوهشی مستقل درباره کتاب *امالی* شیخ صدوق و توجه دقیق به داده‌های ارائه شده در آن، دلیل این پراکندگی آرا می‌باشد؛ زیرا بیشتر پژوهش‌هایی که به این مسئله اشاره کرده‌اند، بر موضوعی دیگر همچون حیات شیخ صدوق متمرکز بوده و این مقوله را در فرج کار خود مورد توجه قرار داده‌اند. همین امر موجب شده است تا به‌طور پیش‌فرض، ری به عنوان محل اقامت شیخ در نظر گرفته شود. به تبع آن، بعضی از پژوهشگران محل برقراری همه و یا برخی از مجالس املاء را نیز همین شهر قلمداد کرده‌اند؛ در حالی که برخی دیگر نیشابور و یا طوس را محل املاء این اثر دانسته‌اند. البته در

این امر عدم توجه به سفرهای متعدد شیخ^۱ و نیز تغییر شرایط سیاسی مؤثر بوده است. در میان تعارضات موجود، تمرکز بر متن، ساختار و شیوه تدوین کتب امالی و در نظر داشتن برخی شرایط و وقایع آن دوره، داده‌هایی را در اختیار ما قرار می‌دهد که علاوه بر اختلاف با کلیت و یا بخشی از این آراء، ما را در ارائه نظری قطعی‌تر درباره محل برگزاری مجالس شیخ صدوق یاری می‌رساند. رفع تعارضات و ارائه نظری جدید در این زمینه، با تکیه بر جمع‌آوری و تحلیل داده‌های مغفول مانده، مسئله اصلی پژوهش حاضر است.

روشن شدن این امر از دو منظر قابل توجه است. اول اینکه با آگاهی از آن می‌توان به حضور شیخ صدوق و برقراری مجالس حدیث وی در منطقه‌ای خاص اشاره کرد؛ آنگاه با توجه به جایگاه صدوق در این زمان، بار فرهنگی چنین حضوری را در نظر گرفت.^۲ دوم

۱ کرونولوژی سفرهای شیخ به صورت کامل مشخص نیست. با این حال می‌توان گفت او تا پیش از مهاجرت به ری که گویا پس از سال ۳۳۹ ق رخ داده، سفر مهم دیگری نداشته است. البته برخی پژوهشگران احتمال همراهی وی با پدرش در سفرهای او، به‌ویژه به عراق را دور از ذهن ندانسته‌اند (طالقانی، ۱۳۹۴: ۵۷). به احتمال زیاد نخستین سفر مهم شیخ صدوق به ری بود. از آنجا که شیخ در رجب سال ۳۳۹ ق در قم از حمزه بن محمد العلوی و در رجب ۳۴۷ ق در ری از ابوالحسن محمد بن احمد بن علی الاسدی حدیث شنیده، می‌توان گفت وی در حد فاصل این دو تاریخ (صدوق، ۱۴۰۳: ۱۹) و احتمالاً پس از ۳۴۳ ق (سال وفات استاد او ابن‌ولید) به درخواست رکن‌الدوله بویه (متوفای ۳۶۶ ق) به ری مهاجرت کرده است (شوشتری، ۱۳۷۵: ۴۵۲). صدوق پس از هجرت به ری، تا آخر عمر در این شهر ساکن بوده و اگر به مناطق دیگر سفرهای طولانی داشته، مجدداً به ری بازگشته است. او در سال ۳۵۲ ق به قصد زیارت امام رضاع) به سوی خراسان حرکت کرده بود (صدوق، ۱۳۷۸: ۶۸۷/۲-۶۸۸) و می‌دانیم که قبل و بعد از زیارت، به نیشابور وارد شده است (همان، ۱/۱۴، ۹۹؛ صدوق، ۱۳۹۸: ۲۴۳، ۲۷۰). سپس در همان سال به ری بازگشته، اما تا پیش از پایان سال به بغداد نیز سفر کرده بود (صدوق، ۵۹/۱). خبر بعدی در مسیر سفرهای صدوق، اشاره‌ای به استماع حدیث در «فید» (محل بین کوفه و مکه) در ۳۵۴ ق و در راه بازگشت از حج است (همان، ۵۷/۲). دور از ذهن نیست که با توجه به سفر طولانی از ری تا بغداد، شیخ از اواخر سال ۳۵۲ ق تا موسم حج سال بعد در بغداد مانده باشد؛ سپس خود را به مناسک حج سال ۳۵۳ ق رسانده و در اوایل ۳۵۴ ق به گفته خودش در راه بازگشت از حج به فید رسیده باشد و پس از آن نیز به کوفه وارد شده است (همان، ۱/۱۲۹، ۱۴۹؛ صدوق، ۱۳۶۲: ۱۱۵/۱). صدوق در مسیر بازگشت، به حضورش در همدان در سال ۳۵۴ ق نیز اشاره کرده است (همان، ۱۰۶). او به ری بازگشته بود، اما دوباره در سال ۳۵۵ ق در بغداد بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۹؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۳۰۳/۳). پس از این در زندگی شیخ صدوق به حضور دوباره او در بغداد اشاره مستقیمی نمی‌شود، اما وجود اشاراتی از نجاشی (همان، ۳۸۹) و طوسی (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۹)، احتمال آن را تقویت می‌کند. صدوق پیش از سال ۳۶۷، دوباره به خراسان سفر کرده بود. از زمان دقیق این سفر اطلاعاتی نداریم، اما به استناد داده‌های کتاب امالی، در حد فاصل رجب ۳۶۷ تا شعبان ۳۶۸ در نیشابور و طوس مجلس املاء حدیث داشته و سپس به سوی ماوراءالنهر رفته است. وی در این سفر از شهرهایی چون سرخس، مرو، مروود، بلخ، سمرقند، ایلق و فرغانه دیدن کرده و از مشایخ آنها حدیث شنیده است (ن.ک: صدوق، ۱۴۱۸: ۱۱۶-۱۱۹). در همین سفر، کتاب من لا یحضره الفقیه را در بلخ تألیف کرده - است (صدوق، ۱۳۶۷: ۱۴/۱-۱۳). در برخی از نسخ متقدم، در مقدمه این کتاب این عبارت وجود دارد: «و ذلک فی ذی القعدة من سنة اثنتین و سبعین و ثلاثمائة» (همان، ۵۶۸/۶). گویا پس از نگارش این اثر، به ری بازگشته و در نهایت در سال ۳۸۱ ق در این شهر درگذشته است.

۲ کوشش برای حفظ حامیان گفتمان تشیع امامی در این دوره - که همزمان با آغاز غیبت کبری و اوج‌گیری بحران‌های حاصل

اینکه با مشخص شدن بافت زمینه در هنگام برقراری مجالس شیخ، می‌توان از اخبار و روایات گزینش و نقل شده در کتاب امالی، تحلیل و تبیین روشن‌تری ارائه داد.^۱ با توجه به لزوم آگاهی از نظرات محققانی که تاکنون درباره این موضوع دست به قلم برده‌اند، در ادامه و در بحثی مستقل، به پیشینه و اختلاف نظرهای موجود درباره محل برگزاری مجالس شیخ صدوق پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

با وجود آنکه تاکنون پژوهش مستقلی درباره مسئله مطرح شده در این مقاله انجام نشده، اما پژوهشگران در سایر تحقیقات خود حول زندگی شیخ صدوق، به این مبحث اشاره‌هایی داشته‌اند. در ادامه کوشش شده است تا ضمن ارائه مهم‌ترین آرای پژوهشگران در این باره، علاوه بر مشخص شدن اختلاف نظرها، زاویه پژوهش حاضر با آنان نیز روشن شود. پیش از آن، توجه به این نکته لازم است که با توجه به متن کتاب *امالی*، ۹۷ مجلس شیخ از روز جمعه هجدهم رجب ۳۶۷ ق آغاز شده و تا نوزدهم شعبان ۳۷۸ ق ادامه یافته است. به جز وقفه قابل توجهی که به مدت ۷۴ روز میان مجالس بیست و چهارم (سوم شوال ۳۶۷ ق) و بیست و پنجم (۱۷ ذی‌الحجه ۳۶۷ ق) وجود داشته، بقیه مجالس روال منظمی داشته و به‌طور معمول در روزهای سه‌شنبه و جمعه هر هفته برگزار می‌شده است؛ مگر در زمانی که شیخ برای زیارت بارگاه امام رضا(ع) به مشهد سفر کرده بود (مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و نیز مجالس نود و چهارم تا نود و هفتم).

رئانی شیرازی در مقدمه ارزشمندی که بر کتاب *معانی الاخبار* نوشته، به تفصیل به شرح احوال شیخ صدوق پرداخته است. در این مقدمه آمده است که صدوق در سال ۳۶۷ ق از ری به مشهد آمده و در روز جمعه، سیزده روز مانده از ذی‌الحجه، به مناسبت غدیر خم مجلس املاء برقرار کرده است. سپس پیش از محرم سال ۳۶۸ ق به ری بازگشته و مجلس

از آن است- و نیز گسترش نفوذ تشیع امامی و جلب پیروان بیشتر، از جمله اهداف عالمان برجسته امامی‌مذهب در این دوره بوده است. شیخ صدوق نیز از این امر مستثنی نیست.

۱ روایات فراوانی در کتاب امالی وجود دارند که جز با توجه به مکان نقل، نمی‌توان تبیینی روشن از چرایی گزینش و بازگویی آنها به شیوه موجود ارائه داد. از این میان می‌توان به بعضی روایات نقل شده توسط شیخ صدوق در این مجالس حول محور واقعه کربلا اشاره کرد؛ همان‌طور که نبود برخی روایات در این مجموعه نیز با توجه به مکان املاء مجالس قابل فهم است. عدم نقل روایاتی درباره غیبت امام زمان(عج) با وجود تالیف همزمان کتاب *کمال‌الدین* از آن جمله است.

بیست و هفتم امالی را در اول محرم این سال در همین شهر برگزار کرده است. بار دیگر در زمان سفر به ماوراءالنهر، از ری به سوی خراسان رهسپار شده و در میان راه، از روز سه‌شنبه هفدهم شعبان سال ۳۶۸ چند مجلس در مشهد برگزار کرده و در نهایت به سوی دیار ماوراءالنهر رهسپار شده است (مقدمه غفاری بر معانی الاخبار، ۱۴۰۳: ۲۲-۲۳).

بیشتر پژوهشگران همین سیر را درباره برقراری مجالس املاء شیخ صدوق تأیید کرده‌اند؛ چنان که مجید معارف مؤلف کتاب *محدث صادق* همین روند را مورد تأکید قرار داده؛ با این تفاوت که محل آغاز مجالس صدوق را مشهد دانسته است (معارف، ۱۳۸۹: ۷۰). این در حالی است که به دلیل نبود شواهد قطعی، بعضی پژوهشگران درباره محل شروع کتاب سکوت کرده‌اند (طالقانی، ۱۳۹۴: ۵۹). برخی نیز به صورت پیش‌فرض محل تمامی مجالسی را که در آنها مکان قید نشده است، ری دانسته‌اند که مجالس ابتدایی امالی نیز این‌گونه‌اند (محمودی، ۱۳۷۶: ۱۸).

قتیه‌ری کتاب دیگری است که درباره زندگی صدوق نگاشته شده است. در این کتاب نیز روند رفت و برگشت صدوق میان ری و مشهد در دوره املائی امالی مورد تأیید قرار گرفته، اما محل مجالس نودودوم و نودوسوم این کتاب نیشابور دانسته شده است؛ مجالسی که پیش از آخرین مجالس برگزار شده در مشهد بوده‌اند (خرسان، ۱۳۷۷: ۵۹). همین امر توسط سید حسن طالقانی نیز پذیرفته شده است. او در بخشی از کتاب خود که به سفرهای شیخ صدوق اختصاص داده شده، براساس داده‌های کتاب *امالی* چنین استنباط کرده است که شیخ صدوق در سال ۳۶۷ ق به قصد زیارت امام رضا(ع) به سوی مشهد حرکت کرده و در ذی‌الحجه همان سال در مشهد حضور داشته است. پس از زیارت، به ری بازگشته و در محرم سال ۳۶۸ ق در این شهر بوده است. سپس در همان سال به قصد بلاد ماوراءالنهر به سوی خراسان رهسپار شده و در راه وارد نیشابور شده است. بنا بر نظر حسن طالقانی، صدوق تا دوازدهم شعبان ۳۶۸ ق در این شهر اقامت داشته و سپس به مشهد نقل مکان کرده بود. او تا نوزدهم شعبان در این شهر مجلس املاء برقرار کرده و در نهایت عازم دیار ماوراءالنهر شده بود (طالقانی، ۱۳۹۴: ۵۹). براساس استنباط او، مجالس امالی صدوق در مقاطع مختلف در شهرهای ری، مشهد و نیشابور برگزار شده است. این در حالی است که محمدعلی خسروی در کتابی با عنوان *شیخ صدوق*، کتاب *امالی* را حاصل مجالس املاء حدیث شیخ در مشهد و ری دانسته و هیچ اشاره‌ای به نیشابور به عنوان محل املاء مجالس نکرده است (خسروی، ۱۳۷۴: ۷۰).

احمد پاکتچی نویسنده مدخل «ابن بابویه» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* با استناد به داده‌های کتاب *امالی* و تاریخ مجالس، معتقد است که شیخ صدوق در سال ۳۶۷ق از ری راهی سفر به سوی مشرق شده است. در هفدهم و هجدهم ذی‌الحجه در مشهد بوده و مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم از امالی را در این شهر برقرار کرده است. سپس به نیشابور رفته و تا شعبان سال ۳۶۸ق در آنجا سکنی گزیده است. بنا بر عقیده او، صدوق دوباره از هفدهم تا نوزدهم شعبان سال ۳۶۸ق در مشهد بوده و در روز نوزدهم شعبان عازم ماوراءالنهر شده است (پاکتچی، ۱۳۷۴: ۶۴/۳). براساس این نظر، مجالس از ری آغاز شده و سپس به خراسان منتقل شده است و سخنی از بازگشت به ری تا پایان مجالس و سفر به ماوراءالنهر نیست و از این نظر، با سایر آرا در این زمینه متفاوت است.

در انتها می‌توان به مقدمهٔ جامعی نیز اشاره کرد که در مؤسسهٔ امام هادی (ع) بر کتاب *الهدایة* شیخ صدوق نگاشته شده و می‌توان آن را کامل‌ترین تحقیق دربارهٔ حیات شیخ صدوق دانست. در این مقدمه آمده است که مجالس امالی در ری آغاز شده و از مجلس بیست و چهارم به مشهد منتقل شده است و «به نظر نمی‌رسد پس از این صدوق به ری بازگشته باشد بلکه احتمالاً» تا انتهای مجالس در نیشابور استقرار داشته است (مقدمه بر *الهدایة فی الاصول*، ۱۴۱۸: ۱۱۳).

با توجه به آنچه که گفته شد، آرای پژوهشگران دربارهٔ محل برگزاری مجالس امالی شیخ صدوق را می‌توان در دو دسته کلی قرار داد:

الف. آرای پژوهشگرانی که محل برگزاری این مجالس را ری و مشهد می‌دانند. این افراد به دو گروه قابل تقسیم‌اند: گروه اول که شروع مجالس را در ری و پایان آن را در مشهد می‌دانند (ربانی شیرازی). گروه دوم که شروع و پایان مجالس را در مشهد می‌دانند (معارف).

ب. آرای پژوهشگرانی که محل برگزاری این مجالس را ری، نیشابور و مشهد می‌دانند. این افراد را می‌توان در سه گروه گنجانند: گروه اول معتقدند که کمترین تعداد جلسات (دو جلسه) در نیشابور املاء شده و شیخ پس از اولین سفر خود به مشهد، به ری بازگشته است (موسوی و طالقانی). گروه دوم که معتقدند شیخ پس از اولین سفر خود از ری به مشهد، به نیشابور رفته و در آنجا مانده است، اما آخرین جلسات کتاب را در مشهد املاء کرده است (پاکتچی). گروه سوم مشابه گروه اخیرند؛ با این تفاوت که محل برگزاری تمام مجالس صدوق پس از سفر او از

ری به مشهد را در نیشابور می‌دانند (مقدمه نوشته شده بر کتاب الهدایه).
با توجه به آنچه که گفته شد، می‌توان دریافت که نقطه اشتراک همه این آرا، در برگزاری ابتدایی این مجالس در ری است. ضمن آنکه نظرات گفته شده را می‌توان مهم‌ترین آرا درباره مکان برقراری مجالس املاء شیخ صدوق قلمداد کرد. البته در برخی پژوهش‌های دیگر نیز اشاره‌های گذرا به این موضوع شده است، اما سعی شده از کنار این مسئله به سادگی عبور شود.

ردیف	نام فرد	نام کتاب	زمان حضور	مکان	شماره مجالس	توضیحات
۱	ربانی شیرازی	معانی الاخبار (مقدمه)	سال ۳۶۷	ری	۲۴-۱	صدوق بعد از آخرین مجلس به ماوراءالنهر رفته است.
			۱۸ ذی‌الحجه ۳۶۷	مشهد	۲۶-۲۵	
			قبل از محرم ۳۶۸	ری	_____	
			سال ۳۶۸: از ابتدا تا حدود شعبان	ری	۹۳-۲۷	
			۱۷ رمضان ۳۶۸	مشهد	۹۷-۹۴	
۲	مجید معارف	محدث صادق	_____	مشهد	[۲۴-۱]	تنها در نقطه آغاز مجالس، با ربانی شیرازی اختلاف نظر دارد.
			_____	ری	[۲۶-۲۵]	
			_____	مشهد	۹۷-۹۴	
۳	سیدحسن طالقانی	شیخ صدوق	سال ۳۶۷	[ری]	۲۴-۱	عقیده دارد که اگر مکان مجلس ذکر نشده، مجلس در ری برگزار شده است.
			ذی‌الحجه ۳۶۷	مشهد	۲۶-۲۵	
			محرم ۳۶۸	ری	۹۱-۲۷	
			... تا ۱۲ شعبان ۳۶۸	نیشابور	۹۳-۹۲	
			... تا ۱۹ شعبان ۳۶۸	مشهد	۹۷-۹۴	

ادامه جدول

ردیف	نام فرد	نام کتاب	زمان حضور	مکان	شماره مجالس	توضیحات
۴	سیدحسین موسوی خراسان	فقیه ری	سال ۳۶۷	ری	۲۴-۱	صدوق بعد از آخرین مجلس به ماوراءالنهر رفته است.
			ذی‌الحجه ۳۶۷	مشهد	۲۴-۲۵	
			محرم ۳۶۸	ری	۹۱-۲۷	
			۱۲ شعبان ۳۶۸	نیشابور	۹۳-۹۲	
			۱۳-۱۹ شعبان ۳۶۸	مشهد	۹۷-۹۴	
۵	احمد پاکچی	مدخل «ابن بابویه» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی	سال ۳۶۷	ری	۲۴-۱	"
			۱۷-۱۸ ذی‌الحجه	مشهد	۲۴-۲۵	
			۱۸ ذی‌الحجه ۳۶۷ تا ۱۷ شعبان ۳۶۸	نیشابور	۹۳-۲۷	
			۱۷-۱۹ شعبان ۳۶۸	مشهد	۹۷-۹۴	
۶	مؤسسه امام هادی(ع)	الهدایة فی الاصول و الفروع (مقدمه)	[سال ۳۶۷]	ری	۲۴-۱	"
				مشهد	۲۴-۲۵	
			[سال ۳۶۸]	نیشابور	۹۷-۲۷	

مسئله مهمی که در اینجا باید مورد توجه قرار داد، آن است که درباره این موضوع هیچ داده مشخصی جز خود کتاب *امالی* وجود ندارد و تمامی نظرات فوق درباره تاریخ و محل برگزاری مجالس املاء شیخ صدوق، بر مبنای داده‌های همین کتاب ارائه شده‌اند. البته در هر یک از این نظرات به بخشی از داده‌های کتاب توجه شده و به دلیل فقدان پژوهش اختصاصی در این موضوع، همه شواهد و مدارک ارائه شده در کتاب *امالی* به صورت کامل مورد توجه قرار نگرفته است. امری که اختلاف آرا در این زمینه را موجب شده است. بنابراین در ادامه کوشش شده است تا با مبنا قرار دادن متن کتاب *امالی*، توجه به بافت زمینه و ارائه برخی شواهد دیگر، محل دقیق برگزاری مجالس *امالی* صدوق مشخص شود.

داده‌های قطعی کتاب *امالی* درباره محل برقراری مجالس املاء

در ابتدا لازم است پیش از هر نوع بررسی و واکاوی موضوع، اطلاعات قطعی و

تشکیک‌ناپذیر در کتاب *امالی* درباره محل برگزاری مجالس املاء را مورد توجه قرار دهیم و سپس به مجهولات موجود در این بحث بپردازیم.

کتاب *امالی* بدون ارائه هیچ گونه داده مشخص درباره محل شروع مجالس آغاز می‌شود و تنها در ابتدای مجلس اول، زمان برقراری آن یعنی ۱۸ رجب سال ۳۶۷ ق توسط نگارنده املاء قید می‌شود. این روند تا مجلس بیست و پنجم کتاب ادامه یافته؛ به صورتی که در این مدت هیچ اشاره‌ای به محل برقراری مجالس نشده و فقط به ذکر تاریخ هر مجلس بسنده شده است.

در مجلس بیست و پنجم که پس از بزرگ‌ترین وقفه در املاء کتاب (هفتاد و چهار روز) و در تاریخ ۱۷ ذی‌الحجه سال ۳۶۷ ق برگزار شده، برای نخستین بار قبل از قید تاریخ، چنین عبارتی آمده است: «مما أملاه علينا بطوس بمشهد الرضا علی بن موسی صلوات الله علیه و علی آبائه» (صدوق، ۱۳۸۴: ۱۱۸). با توجه به این عبارت، روشن است که این مجلس در جوار بارگاه امام رضا(ع) در طوس املاء شده است. مجلس بعدی نیز در روز هجدهم ذی‌الحجه مطابق با عید غدیر در همین محل برگزار شده (همان، ۱۲۲) و شیخ صدوق در این مجالس به مناسبت عید غدیر به بیان فضایل و کرامات حضرت علی(ع) در جوار بارگاه امام رضا(ع) پرداخته است.

مجلس بعدی یعنی مجلس بیست و هفتم، پس از یازده روز^۱ با این عبارت آغاز شده است: «يوم الجمعة غرة المحرم من سنة ثمان و ستين و ثلاثمائة بعد رجوعه من المشهد». بنابراین تا اینجا روشن است که این مجلس پس از بازگشت از مشهد املاء شده است، اما مشخص نیست بازگشت به کجا؟ زیرا پیش از مجالسی که در مشهد تشکیل شده، هیچ داده‌ای که به صورت مشخص محل برگزاری مجالس را بیان کند، ارائه نشده است.

پس از این مجلس تا مجلس هشتادونهم هیچ اشاره‌ای به محل مجالس نمی‌شود، اما در ابتدای مجلس هشتادونهم که در روز یکشنبه اول شعبان ۳۶۸ ق برگزار شده، محل مجلس چنین قید شده است: «فی دار السید ابي محمد یحیی بن محمد العلوی رضوان الله علیه» (همان، ۶۰۸). سید ابي محمد یحیی بن محمد علوی (متوفای ۳۷۶ ق) بزرگ خاندان آل‌زبارة از نسل امام

۱ یازده روز با این فرض در نظر گرفته شده است که ماه‌های شوال و یا ذی‌الحجه سی روزه بوده باشند. در صورتی که یکی از این روزها ۲۹ روز باشد، فاصله مجالس بیست و چهارم و بیست و پنجم، ۷۳ روز و فاصله مجلس بیست و پنجم و بیست و ششم، دوازده روز می‌شود که باز هم با کمترین زمان لازم برای سفر از مشهد به ری فاصله زیادی دارد.

سجاد(ع) و نقیب سادات نیشابور بوده (ابن فندق، ۱۳۶۱: ۵۵؛ ابن عنبه، ۱۴۱۷: ۳۱۸) و در نیشابور سکنی داشته است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴۳؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۵۰۸). بدین ترتیب این مجلس در شهر نیشابور برقرار شده است.

در ابتدای مجلس نودودوم نیز به حضور در خانه سید ابی محمد در نیشابور شده است (صدوق، ۱۳۸۴: ۶۳۰). سپس مجلس بعدی یعنی مجلس نودوسوم این گونه آغاز می‌شود: «یوم الجمعة الثانی عشر من شعبان من سنة ثمان و ستین و ثلاثمائة و اجتمع فی هذا الیوم إلی الشیخ الفقیه أبی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی رضوان الله علیه أهل مجلسه و المشایخ فسألوه أن یملی علیهم وصف دین الإمامیة علی الإیجاز و الاختصار» (همان، ۶۳۹).

شیخ صدوق در پاسخ به درخواست اهل مجلس و مشایخ شهر، مذهب امامیه را به‌طور مختصر در این مجلس شرح داده و سپس در انتها چنین افزوده است که: «من شرح و تفسیر آن را هم اگر خدا توفیق مراجعت از مقصد خودم را به نیشابور داد بیان می‌کنم ان شاء الله» (همان، ۶۵۳-۶۵۴). پس این مجلس نیز در نیشابور برگزار شده و پس از این تاریخ، شیخ صدوق نیشابور را به قصد ماوراءالنهر ترک کرده است. با این حال، او در آغاز این سفر دوباره به مشهد الرضا(ع) وارد شده و مجالس پایانی امالی خود را در این شهر برگزار کرده است. در متن کتاب، مطلع مجلس نودوچهارم با این جملات آغاز می‌شود: «یوم الثلاثاء السابع عشر من شعبان سنة ثمان و ستین و ثلاثمائة فی المشهد المقدس علی ساکنه السلام عند خروجه إلی دیار ماوراءالنهر» (همان، ۶۵۴). طی دو روز بعد از این تاریخ، بنا به داده‌های موجود در کتاب، سه مجلس دیگر نیز در مشهد تشکیل شده که پنج‌شنبه ۱۹ شعبان سال ۳۶۸ق زمان برگزاری آخرین مجلس (نودوهفتم) بوده است. پس از این تاریخ، شیخ صدوق سفر طولانی خود به سوی ماوراءالنهر را آغاز کرده است (همان، ۶۵۴-۶۷۴).

موارد گفته شده، مجموعه اطلاعاتی بود که در آنها به صورت مستقیم به محل برقراری مجالس اشاره شده است. با توجه به این موارد چند مسئله روشن می‌شود: اول اینکه در هیچ جایی از کتاب اشاره‌ای مستقیم درباره محل شروع جلسات دیده نمی‌شود و این امر مجهول است. همچنین در هیچ جای کتاب/امالی اشاره‌ای به شهر ری نشده و تنها از شهرهای نیشابور و طوس سخن گفته شده است. البته با توجه به اینکه محل اصلی سکونت شیخ صدوق در نیمه دوم حیات او شهر ری بوده -و این امر پیش‌فرض همه پژوهشگران این حوزه است- برخی این شهر را محل آغاز مجالس املاء و حتی برقراری بیشتر این مجالس دانسته‌اند. در صورتی

که دست کم با توجه به داده‌های صریح کتاب - که به آنها اشاره شد - این امر بر ما مجهول است و به هیچ طریق نمی‌توان به حضور در ری در بازه زمانی برقراری مجالس تأکید کرد. مورد دیگری که از این اطلاعات به دست می‌آید، مشخص شدن زمان و مکان دقیق مجالسی است که شیخ صدوق در طوس و جوار بارگاه امام رضا(ع) برگزار کرده است. در کتاب به صورت مستقیم، در ابتدای مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و همچنین نود و چهارم، نود و پنجم، نود و ششم و نود و هفتم به این نکته اشاره شده که مجالس در جوار بارگاه امام رضا(ع) برگزار شده است. بنابراین به طور قطعی از محل و زمان برقراری این شش مجلس اطلاع داریم و اختلافی در این باره نیست.

دیگر شواهد قابل استناد کتاب امالی درباره محل برگزاری مجالس صدوق

علاوه بر اطلاعاتی که به طور مستقیم به محل تشکیل مجالس اشاره دارند، با توجه به متن کتاب امالی برخی شواهد و مدارک نیز به دست می‌آیند که براساس آنها می‌توان محل املاء این کتاب را مشخص کرد. براساس این شواهد، به جز شش مجلسی که در دو مقطع در مشهد برگزار شده، می‌توان سایر مجالس را به دو بخش تقسیم کرد: بخش اول مجالس یکم تا بیست و چهارم را در برمی‌گیرد. شواهد قطعی و متقن درباره محل برگزاری آنها در دست نیست و تنها با توجه به سایر داده‌های کتاب می‌توان به واقعیت امر درباره این مجالس نزدیک شد و نظری جامع از این داده‌ها استخراج کرد. بخش دوم، مجالسی می‌باشند که پس از مجالس بیست و پنجم و بیست و ششم و پیش از مجالس نود و سوم تا نود و هفتم - که در مشهد برگزار شده‌اند - تشکیل شده‌اند. مجالسی که بخش عظیمی از کتاب را شامل می‌شوند و براساس شواهد موجود در کتاب، می‌توان محل دقیق و قطعی آنها را مشخص کرد. امری که برخی از پژوهشگران درباره آن نیز به بیراهه رفته‌اند. در ادامه، ابتدا این بخش از کتاب که شواهد دقیق‌تری در مورد آن موجود است، مورد توجه قرار گرفته و سپس مجالس اول تا بیست و چهارم بررسی شده‌اند.

الف. مجالس بیست و هفتم تا نود و سوم

مطابق متن کتاب امالی، پس از اینکه مجلس بیست و پنجم و بیست و ششم در مشهد الرضا(ع) و مصادف با عید غدیر در سال ۳۶۸ ق برگزار شده، مجلس بیست و هفتم با این عبارات آغاز

می شود: «یوم الجمعة غرة المحرم من سنة ثمان و ستین و ثلاثمائة بعد رجوعه من المشهد» (همان، ۱۲۶). این عبارت گاهی پژوهشگران را به اشتباه انداخته و چنین برداشت کرده‌اند که منظور از «بعد رجوعه من المشهد»، بازگشت صدوق به ری بوده است و محل سایر مجالس تا هنگام اشاره مجدد به حضور او در مشهد، در مجالس آخر را ری دانسته‌اند. این در حالیست که شواهدی آشکار بر عدم مراجعت صدوق به ری در این بازه زمانی وجود دارد. مهم‌ترین شاهد، فاصله ری تا مشهد است که ابن‌فقیه آن را بیش از ۱۶۰ فرسخ^۱ و یعقوبی مشتمل بر ۲۳ منزل^۲ دانسته است. با توجه به اینکه هر منزل بنا به شرایط اقلیمی، بین سه تا ده فرسخ بوده (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۵/۲-۱۵۶)، سفر از مشهد به ری در بهترین و سریع‌ترین حالت، بیش از شانزده روز به طول می‌انجامیده است که چنین وقته‌ای میان مجالس بیست‌وششم و بیست‌وهفتم و نیز پس از مجلس بیست‌وهفتم در بین مجالس صدوق وجود ندارد. از این مجلس تقریباً در هر هفته به صورت منظم دو مجلس برگزار شده و این روند تا ۱۹ شعبان ۳۶۸ ق که مجالس به پایان رسیده، ادامه داشته است.

از طرفی طبق نص کتاب *امالی*، صدوق چهار مجالس آخر خود یعنی مجلس نود و چهارم تا نود و هفتم را از تاریخ سه‌شنبه ۱۷ شعبان تا پنج‌شنبه ۱۹ شعبان سال ۳۶۸ ق، دوباره در طوس و در جوار مرقد حضرت علی بن موسی الرضا (ع) برقرار کرده است (صدوق، ۱۳۸۴: ۶۵۴-۶۸۰). این در حالی است که میان مجلس نود و سوم و نود و چهارم نیز چنین فاصله زمانی دیده نمی‌شود.

شاهد دیگر برای روشن شدن این امر که صدوق در فاصله مجلس بیست‌وهفتم در اول محرم سال ۳۶۸ ق تا پیش از مجلس نود و چهارم، در چه مکانی ساکن بوده، عبارت «بعد رجوعه من المشهد» در ابتدای مجلس بیست‌وهفتم است. صدوق در انتهای مجلس نود و سوم و پس از شرح مختصر مذهب امامیه می‌گوید: «هذا ما اتفق إمامنا علی العجلة من وصف دین الإمامیه و قال سأملی شرح ذلک و تفسیره إذا سهل الله عز اسمه لی العود من مقصدی إلی نیشابور إن شاء الله» (همان، ۶۵۴). بنابراین صدوق در این مدت که تمام مجالس به صورت مرتب در سه‌شنبه و جمعه برگزار شده، در نیشابور بوده است. علاوه بر آن، آگاهی ما بنا به

۱ هر فرسخ به‌طور تقریبی معادل شش‌ونیم کیلومتر برآورد شده است (ابن‌فقیه، ۱۴۱۶: ۶۱۱).

۲ به مسافتی که کاروان‌ها در هر روز تا غروب طی می‌کردند و به اقامتگاه بعدی می‌رسیدند، گفته می‌شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۵-۵۱).

تصریح کتاب از برگزاری دو مجلس هشتادونهم و نودودوم در خانه سید ابی محمد یحیی بن محمد علوی (متوفای ۳۷۶ق) که نقیب سادات و بزرگ خاندان آل زیاره در نیشابور بوده، شاهد دیگری بر این مدعاست (همان، ۶۰۸، ۶۳۰)؛ زیرا میان مجلس هشتادوهشتم تا هشتادونهم نیز فاصله‌ای بیشتر از مجالس قبلی نیست که فرض سفر صدوق به نیشابور در فاصله میان این دو مجلس مطرح شود.

بدین ترتیب، به نظر می‌رسد محل استقرار صدوق پیش از هر دو سفر او به مشهد، در ضمن برگزاری مجالس امالی، نیشابور بوده و شیخ فقط برای زیارت، مدتی بسیار کوتاه در طوس ساکن می‌شده است.^۱ شاید در این باره بتوان عملکرد او در سفر سال ۳۵۲ق به مشهد را نیز شاهد گرفت؛ زیرا بنا به تصریح شیخ صدوق در ابتدای کتاب *عیون اخبار الرضا*، او در این سفر نیز پس از زیارت به نیشابور بازگشته (صدوق، ۱۳۹۵: ۲/۱) و در منزل ابوعلی حسین بن احمد بیهقی (ساکن در نیشابور) از وی حدیث شنیده (صدوق، ۱۳۷۸: ۱۴/۱) و از مشایخ دیگر این شهر نیز استفاده کرده است (همان، ۲۳۸/۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۲۴۳، ۲۷۰).

با توجه به آنچه که گفته شد، می‌توان به این جمع‌بندی رسید که شیخ صدوق از مجلس بیست و پنجم در ۱۷ ذی‌الحجه ۳۶۷ق تا پایان مجالس در خراسان حضور داشته است. در این مدت به استثنای شش مجلسی که در دو بازه زمانی کوتاه در مشهد الرضا(ع) برقرار شده، تمامی مجالس دیگر در نیشابور برگزار شده‌اند.

ب. مجالس اول تا بیست و چهارم

بیست و چهار مجلس ابتدایی کتاب *امالی* مجالسی است که در ظاهر داده مستقیمی درباره محل تشکیل آنها در دست نیست و در ابتدای آنها نیز اشاره به مکانی خاص درباره برگزاری آنها نشده است؛ به همین دلیل چنان که گفته شد، بیشتر پژوهشگران با این فرض که محل سکونت اصلی صدوق ری بوده است، محل تشکیل این مجالس و به دنبال آن، محل آغاز مجالس املاء را ری دانسته‌اند. در این باره، با دقت بیشتر در بعضی موارد که تاکنون مغفول واقع شده است، می‌توان به احتمال قریب به یقین چنین نظری را رد کرد و محل برقراری این مجالس را نیز نیشابور دانست.

۱ شواهد بیشتر درباره این مدعا در ادامه ارائه شده است.

اگر دقیق‌تر به ساختار کلی کتاب *امالی* نظر کنیم، متوجه می‌شویم که نگارندگان احادیث یا همان «مُستملیان» که مجالس املاء صدوق را به رشتهٔ تحریر درآورده‌اند، با وجود آنکه در ابتدای هر مجلس و پیش از املاء، به دقت روز و تاریخ مجلس را قید کرده‌اند، اما محل مجالس را مشخص نکرده‌اند. آنها تنها در ابتدای شش مجلسی که در طوس و در جوار بارگاه امام رضا(ع) املاء شده، محل برگزاری مجالس را قید کرده بودند؛ روالی که در نسخ نسبتاً پرشماری که از کتاب *امالی* باقی مانده، کاملاً مشابه است. چنین روندی این نکته را برجسته می‌سازد که اگر مجلسی در محلی غیر از محل معمول برقرار شده، نگارندگان آن را قید کرده‌اند و در غیر این صورت نیازی به تأکید بر مکان ندیده‌اند؛ زیرا در صورت حضور در مکان معمول و برقراری جلسات طبق روال عادی، مکان جلسه مشخص بوده است. به عبارت دیگر، اگر مجالس از ابتدا در ری تشکیل می‌شد نیازی به قید کردن مکان مجالس نبود، اما پس از انتقال آنها به نیشابور لازم بود این تغییر مکان همانند روالی که دربارهٔ طوس اتخاذ شده - مورد توجه قرار گیرد که چنین امری در *امالی* دیده نمی‌شود. در هیچ جای کتاب، قبل از مجلس املاء و پس از ذکر تاریخ و روز، قید نشده که مجلس در نیشابور برقرار شده؛ زیرا حضور در نیشابور بدیهی بوده است.

ضمن اینکه (همان‌طور که پیش از این گفته شد) پس از مجلس بیست‌وپنجم و بیست‌وششم در طوس، در ابتدای مجلس بیست‌وهفتم چنین عبارتی پس از ذکر تاریخ و روز برقراری جلسه آمده است: «بعد رجوعه من المشهد» (صدوق، ۱۳۸۴: ۱۲۶) و مُستملی تأکید کرده که این مجلس پس از بازگشت از مشهد برقرار شده است. چنین عبارتی را تنها در صورتی می‌توان به کار برد که پیش از رفتن به مشهد نیز در همین محل مجلس برقرار شده باشد. از آنجا که می‌دانیم پس از این زمان صدوق قطعاً در نیشابور بوده، پس می‌توان گفت که پیش از این نیز مجالس املاء در نیشابور برقرار بوده است.

علاوه بر این نکات، نشانه‌های دیگری نیز در این باره وجود دارد؛ از آن جمله توجه به این امر است که در شیوهٔ *امالی* نویسی، مجموع مجالس توسط چند نفر به صورت کامل نوشته شده و آنها پس از قرائت نسخه بر استاد، گاه اجازهٔ نقل آن را نیز پیدا می‌کرده‌اند (سمعانی، ۱۴۰۹: ۱۰۱). از همین رو گاهی به مجموعه‌هایی که به این شیوه گردآوری شده‌اند، کتب «مجالس» نیز گفته می‌شود (مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۲: ۳۰). مجالس شیخ صدوق نیز توسط دو تن از شاگردان وی نوشته شده است. با توجه به این روند، بسیار بعید است که نگارندگان *امالی*

پس از نگارش تنها بیست و چهار جلسه، به همراه صدوق مسافت طولانی ری تا نیشابور را طی کرده و ادامهٔ مجالس -در مدت حدود ده ماه باقیمانده تا پایان امالی- را نیز ثبت کرده باشند. ضمن اینکه در سلسله روایان کتاب امالی نیز می‌بینیم که ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی در خانهٔ خود در نیشابور، از هر دو مستملی اصلی کتاب *امالی* یعنی ابوبکر محمد بن احمد بن علی و سید ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی کتاب را نقل کرده است (صدوق، ۱۳۸۴: ۱).

علاوه بر موارد گفته شده، یکدستی محتوایی ملموسی در سراسر کتاب *امالی* صدوق وجود دارد که به نوعی نشان دهندهٔ یکسان بودن محیط برگزاری مجالس است. می‌دانیم که محیط فرهنگی -اجتماعی ری و خراسان، خاصه نیشابور، در قرن چهارم هجری کاملاً متفاوت بوده است؛ برای مثال، در حالی که در ری مذهب تشیع و به خصوص تشیع زیدی و در کنار آن گرایش کلامی معتزلی تحت حمایت صاحب بن عباد در حال رشد بوده (میرزایی، ۱۳۹۴: ۸۰؛ گرجی پور و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۲۸)، در نیشابور گرایش‌های مذهبی بیشتر تحت تأثیر سامانیان و گروه‌های مختلف اهل تسنن بوده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۴/۲؛ بولیت، ۱۳۹۶: ۱۳۷). حتی برخی گروه‌های تندرو همچون کرامیان (باسورث، ۱۳۶۷: ۱۳۰) در این بازهٔ زمانی مانعی بر سر راه گسترش تشیع در نیشابور بوده‌اند (جرفادقانی، ۱۳۴۵: ۳۷۰؛ فارسی، ۱۳۸۴: ۱۳). بر این اساس، طبیعی به نظر می‌رسد که در صورت تغییر مکان برگزاری مجالس از ری به نیشابور، در این دو فضای کاملاً متفاوت، محتوای مجالس و روایاتی که توسط بزرگ محدثان شیعه در آنها نقل می‌شده است، تمایز محتوایی آشکاری داشته باشد. امری که توجه به آن، توسط زعیم شیعیان آن روز -به خصوص در زمینهٔ اختلافات تشیع و تسنن- اجتناب‌ناپذیر بوده است. البته در سراسر کتاب *امالی*، رویکرد ثابت شیخ صدوق در قبال موارد اختلافی همچون امامت و جایگاه اهل بیت را شاهدیم. رویکردی که می‌توان گفت کاملاً هوشمندانه، مطابق با ترکیب مذهبی نیشابور و با احتیاط در قبال موارد حساسیت‌برانگیز اتخاذ شده است (نویدفر، ۱۳۹۷: ۱۵۸-۱۵۵).

در پایان و به عنوان یک شاهد بیرونی، می‌توان از توجه به تحولات سیاسی آن دوره برای حل این مسئله کمک گرفت. در اوایل سال ۳۶۶ ق. حاکم مقتدر آل‌بویه و اصلی‌ترین حامی شیخ صدوق یعنی رکن‌الدوله دیلمی (حکومت: ۳۲۲-۳۶۶)، پس از امارتی طولانی، در ری از دنیا رفت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۶۶۹/۸). این در حالی بود که حدود بیست سال پیش از این تاریخ،

شیخ صدوق به عنوان یکی از عالمان برجسته امامی، به دعوت او از قم به ری رفته بود. شیخ صدوق از همان ابتدای اقامت در این شهر، با حمایت حسن بویه در مقابل سایر جریان‌های کلامی غیر شیعی قرار گرفت (صدوق، ۱۴۱۸: ۱۹). علاوه بر آن در این مدت، مناظراتی در محضر رکن‌الدوله با اصحاب سایر فرق صورت می‌گرفت که امیر بویه در موارد اختلاف، رأی صدوق را فصل‌الخطاب و صائب می‌دانست (شوشتری، ۱۳۷۵: ۴۵۳-۴۶۳). با مرگ رکن‌الدوله و شروع درگیری‌های جانشینی در ری، در نهایت مؤیدالدوله (حکومت در ری: ۳۶۶-۳۷۲ق) با حمایت عضدالدوله (متوفای ۳۷۲ق) بر کرسی قدرت تکیه زد و فخرالدوله (متوفای ۳۸۷ق) به سوی نیشابور گریخت. شهری که به علت سیطره سلطه امیران سامانی بر آن، مکانی مناسب برای پناه گرفتن بزرگان مغضوب بویه به نظر می‌رسید. پس از مرگ عضدالدوله و مؤیدالدوله به ترتیب در سال‌های ۳۷۲ و ۳۷۳ق، با حمایت صاحب‌بن‌عباد (متوفای ۳۸۵ق) فخرالدوله به ری بازگشت و تا هنگام مرگ خود در سال ۳۸۷ق، قدرت را در این شهر در دست داشت (مسکویه، ۱۳۷۹: ۱۱۴/۷). با توجه به این نکته که در ۱۷ ذی‌الحجه سال ۳۶۷ق، شیخ صدوق بیست‌وپنجمین مجلس املاء خود را در جوار مرقد امام رضا(ع) برگزار کرده است، بنابراین می‌توان این امکان را مطرح کرد که شیخ برای دور ماندن از درگیری‌ها و گزند مخالفان خود که در زمان حیات رکن‌الدوله به وی دسترسی نداشتند، در سال ۳۶۶ق ری را به مقصد نیشابور ترک کرده است. او سپس از رجب سال ۳۶۷ق مجالس املاء خود را در محیط آرام نیشابور برقرار کرده و این مجالس را بدون تغییری ملموس در نحوه گزینش و نقل روایات نسبت به مجالس قبلی، تا سال ۳۶۸ق - که خراسان را به سوی ماوراءالنهر ترک کرده - ادامه داده است؛ زیرا بازگشت او از ماوراءالنهر به ری نیز تنها پس از درگذشت مؤیدالدوله (متوفای ۳۷۲ق) و همزمان با قدرت‌یابی فخرالدوله (حکومت: ۳۷۳-۳۸۷) و بازگشت آرامش به این شهر صورت گرفته است (صدوق، ۱۳۶۷: ۵۶۸/۶).

ردیف	شماره مجلس	زمان برگزاری	مکان قید شده در کتاب	مکان استنتاجی از داده‌ها	توضیحات مدعا
۱	مجلس ۱	۱۸ رجب ۳۶۷	_____	نیشابور	۱. قید روز و تاریخ و عدم قید مکان توسط مستملیان، در صورت برگزاری مجالس در مکان معمول (تنها اشاره به استثنائات مثل مشهد). ۲. ذکر «بعد رجوعه من المشهد» در ابتدای مجلس ۲۷ بدون قید مکان، نشان دهنده آن است که مجالس ۱-۲۴ نیز در نیشابور بوده است (با توجه به قطعیت برگزاری مجالس ۲۷-۹۳ در مشهد). ۳. عدم تغییر مستملیان در طول املاء کتاب و بعید بودن سفر آنها به نیشابور و استقرار ده ماهه در آن برای نگارش مجالس. ۴. یکدستی محتوایی کتاب/امالی حاکی از عدم تغییر محیط برگزاری مجالس است (تفاوت زیاد میان ری و نیشابور به لحاظ گروه‌های فعال مذهبی). ۵. مرگ رکن‌الدوله حامی اصلی صدوق در ابتدای سال ۳۶۶ و شروع درگیری‌های جانشینی و فرار فخرالدوله به نیشابور تحت سیطره سامانیان. احتمال رفتن صدوق به نیشابور برای دوری از درگیری‌ها و گزند بدخواهان و بازگشت او به ری پس از قدرت‌یابی فخرالدوله.
	مجلس ۲۴	۳ شوال ۳۶۷	_____		
۳	مجلس ۲۵	۱۷ ذی‌الحجه ۳۶۷	مشهد	مشهد	قید در ابتدای مجالس.
۴	مجلس ۲۶	۱۸ ذی‌الحجه ۳۶۷	مشهد	مشهد	
۵	مجلس ۲۷	۱ محرم ۳۶۸	_____	_____	۱. قید در ابتدای مجلس: «بعد رجوعه من المشهد». با توجه به فاصله ۲۳ منزلی (۱۶۰ فرسخی) میان مشهد و ری، دست‌کم زمان

۶	مجلس ۸۹	۱ شعبان ۳۶۸	خانه ابی محمد یحیی بن محمد علوی (نقیب نیشابور)	نیشابور	لازم برای سفر میان این دو شهر شانزده روز بوده و چنین وقفه‌ای را بین مجلس ۲۶-۲۷ نداریم. ۲. قید صریح برگزاری مجالس ۸۹ و ۹۲ در خانه سید ابی محمد، نقیب نیشابور و علم وجود فاصله غیر معمول میان مجالس ۸۸-۸۹ ۳. برگزاری مجالس ۲۷-۹۳ به‌طور مرتب و هفته‌ای دو روز و منوط شدن شرح مفصل اعتقادات امامیه توسط صدوق در انتهای مجلس ۹۳ به بازگشتش به نیشابور پس از سفر به ماوراءالنهر، با توجه به قطعیت برگزاری مجلس ۹۳ در نیشابور و برگزاری مرتب جلسات، همهٔ مجالس ۲۷-۹۳ در نیشابور بوده است.
۷	مجلس ۹۲	۹ شعبان ۳۶۸	"		
۸	مجلس ۹۳	۱۲ شعبان ۳۶۸	نیشابور (اشاره ضمن نقل گفته‌های صدوق در انتهای مجلس)		
۹	مجلس ۹۴	۱۷ شعبان ۳۶۸	مشهد	مشهد	قید در ابتدای مجالس.
۱۰	مجلس ۹۷-۹۵	۱۸-۱۹ شعبان ۳۶۸	مشهد	مشهد	

نتیجه‌گیری

با تکیه بر مستندات هم‌چون داده‌های مستقیم و غیرمستقیم موجود در کتاب *امالی*، ساختار و محتوای این اثر، کمترین مدت ممکن برای سفر میان شهرهای ری، مشهد و نیشابور و توجه به تحولات سیاسی ری در فاصلهٔ سال‌های ۳۶۶-۳۷۳ق، می‌توان آرای پژوهشگران پیشین دربارهٔ محل برگزاری مجالس املاء شیخ صدوق را رد کرد. بنا بر یافته‌های این پژوهش، به جز شش مجلسی که صدوق آنها را ضمن زیارت بارگاه امام رضا(ع) در مشهد املاء کرده، محل برگزاری سایر جلسات شهر نیشابور بوده است. ما از چرابی و فقه ۷۴ روزه در برگزاری مجالس املاء در فاصلهٔ مجلس بیست و چهارم و بیست و پنجم اطلاعی نداریم، اما برگزاری مرتب مجالس پیش و پس از این وقفه و سایر شواهد موجود در کتاب، شاهدی بر این مدعاست. بر این اساس، می‌توان روند کلی مکان‌های نقل مجالس *امالی* را براساس داده‌ها و شواهد موجود، به این ترتیب مرتب کرد: شیخ صدوق مجالس خود را در روز جمعه، ۱۸ رجب سال ۳۶۷ق در نیشابور، برای طلب حدیث و سایر گروه‌های حاضر در این شهر آغاز

کرد. مقارن با همین تاریخ، دو تن از شاگردان شیخ به نگارش *امالی* او پرداختند. مجالس تقریباً به صورت مرتب در روزهای سه‌شنبه و جمعه هر هفته برگزار شد و این روند تا مجلس بیست و چهارم، در سوم شوال ۳۶۷ ق ادامه یافت. پس از یک وقفه در برگزاری مجالس، شیخ به مناسبت عید غدیر خم به زیارت مرقد امام رضا(ع) رفت و دو مجلس را در جوار این آستان مقدس برگزار کرد. با بازگشت صدوق به نیشابور، در اول محرم ۳۶۸ ق دوباره مجلس بیست و هفتم در این شهر برقرار شد و روال عادی مجالس در روزهای سه‌شنبه و جمعه تا مجلس نود و سوم در ۱۲ شعبان ۳۶۸ ق ادامه یافت. در این روز اصحاب حدیث و طلاب علم برای بدرقه صدوق به سوی ماوراءالنهر، گردوی جمع شدند و درخواست کردند تا اعتقادات امامیه را به صورت مختصر برای آنان املاء کند. صدوق چنین کرد و به آنها وعده داد که اگر از سفر خود به نیشابور بازگردد، این موارد را برای آنان تشریح می‌کند. سپس در مسیر خود، دوباره در ۱۷ شعبان همان سال به مشهد الرضا(ع) وارد شد و چهار مجلس را به صورت فشرده، در دو روز املاء کرد. مجلس آخر یعنی مجلس نود و هفتم، در ۱۹ شعبان سال ۳۷۸ ق برگزار شد. پس از آن، صدوق سفر خود به سوی ماوراءالنهر را آغاز کرد. بدین ترتیب، همه مجالس املاء شیخ صدوق در نیشابور و طوس و در حد فاصل ۱۸ رجب سال ۳۶۷ ق تا ۱۹ شعبان ۳۶۸ ق برگزار شده است. آگاهی از این امر، علاوه بر اینکه بُعدی از حیات شیخ صدوق در خراسان را برای ما آشکار می‌سازد، بر چگونگی تحلیل روایات نقل شده توسط این عالم برجسته در کتاب *امالی* نیز تأثیر می‌گذارد.

منابع و مآخذ

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۸، بیروت: دارصادر.
- ابن عنبه، احمد بن علی (۱۴۱۷)، *عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب*، قم: مؤسسه انصاریان.
- ابن فقیه، احمد بن محمد (۱۴۱۶)، *البلدان*، بیروت: عالم الکتب.
- ابن فندق، علی بن زید بیهقی (۱۳۶۱)، *تاریخ بیهقی*، تهران: فروغی.
- باسورث، ادmond (۱۳۶۷)، «ظهور کرامیه در خراسان»، ترجمه اسماعیل سعادت، *مجله معارف*، دوره پنجم، ش ۳، صص ۱۲۷-۱۳۹.
- بولیت، ریچارد (۱۳۹۶)، *اعیان نیشابور*، به ترجمه و تحقیق هادی بکائیان و حمید رضا ثنائی، مشهد: مرندیز.
- پاکتچی، احمد (۱۳۷۴)، «ابن بابویه»، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۳، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ

اسلامی.

- جرفادقانی، ابوالشرف ناصح بن ظفر (۱۳۴۵)، ترجمه تاریخ یمنی، تصحیح جعفر شعار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۷۵)، جغرافیای حافظ ابرو، تصحیح صادق سجادی، ج ۲، تهران: میراث مکتوب.
- خراسان، سید حسن موسوی (۱۳۷۷)، فقیه ری، ترجمه علیرضا میرزا محمدی، تهران: اطلاعات.
- خسروی، محمدعلی (۱۳۷۴)، شیخ صدوق، قم: اسوه.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷)، تاریخ بغداد، تصحیح مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۳، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- سمعانی، ابی سعد عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۹)، ادب الاملاء و الاستملاء، تصحیح سعید محمد اللحام، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۷۵)، مجالس المؤمنین، تهران: اسلامیة.
- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه (۱۳۶۷)، من لایحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری، ج ۱ و ۶، تهران: صدوق.
- ---- (۱۳۷۸)، عیون اخبار الرضاع، ج ۱ و ۲، تهران: جهان.
- ---- (۱۳۸۴)، امالی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی.
- ---- (۱۳۹۵)، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی اکبر غفاری، ج ۱، تهران: اسلامیة.
- ---- (۱۴۰۳)، معانی الاخبار، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
- ---- (۱۴۱۸)، الهدایة فی الاصول و الفروع، قم: مؤسسه امام هادی.
- ---- (۱۳۹۸)، التوحید، تصحیح هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین.
- ---- (۱۳۶۲)، الخصال، ج ۱، قم: جامعه مدرسین.
- طالقانی، سید حسن (۱۳۹۴)، شیخ صدوق، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰)، فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، تصحیح عبدالعزیز طباطبایی، قم: مکتبه المحقق طباطبایی.
- ---- (۱۳۷۳)، رجال طوسی، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، قم: جامعه مدرسین.
- فارسی، اسماعیل بن عبدالغافر (۱۳۸۴)، المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیسابور، تهران: میراث مکتوب.
- گرجی پور، ضرغام و دیگران (۱۳۹۴)، «مناسبات شیعه و معتزله در قرن چهارم هجری»، ادیان و عرفان، س ۴۸، ش ۱، صص ۱۲۱-۱۳۸.
- محمودی، محمدجواد (۱۳۷۶)، ترتیب الامالی، قم: بنیاد معارف اسلامی.
- مدیرشانه چی، کاظم (۱۳۷۲)، درایة الحدیث، قم: دفتر نشر اسلامی.
- مسکویه، احمد بن علی (۱۳۷۹)، تجارب الامم، به تصحیح ابوالقاسم امامی، ج ۷، تهران: سروش.

- معارف، مجید (۱۳۸۹)، محدث صادق، تهران: همشهری.
- مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- میرزایی، عباس (۱۳۹۴)، ابن قبه رازی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵)، فهرست أسماء مصنعی الشیعه، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- نویدفر، محمد (۱۳۹۷)، «عوامل مؤثر بر گزینش و نقل گزارش‌های تاریخی در امالی شیخ صدوق»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۵۶)، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.